

ЗА ИСТОРИЯТА НА РИМСКОТО ПРАВО И НЕГОВАТА ВРЪЗКА С КАНОНИЧЕСКОТО ПРАВО

Дилян Николчев

старши асистент по Църковно право
и Устройство и управление
на българската православна църква
в Богословския факултет на Софийския университет
„Св. Климент Охридски“

I. УВОД В ИСТОРИЯТА НА РИМСКОТО ПРАВО И КАНОНИЧЕСКОТО ПРАВО В ТЯХНАТА ВЗАИМНА ВРЪЗКА

Идеята за връзката между Римското и Каноническото право не е нова. В по-ново време (XIX — XX в.) тя е изказвана в трудовете на редица авторитетни български и чуждестранни учени като например Д. Азаревич, М. Андреев, И. Базанов, В. Бенешевич, И. Бердников, Н. Благоев, С. Бобчев, Н. Боголепов, П. Жирард, В. Ефимов, Н. Заозерски, Р. Зоом, Р. Йеринг, А. Каждан, И. Кунтце, П. Лашкарев, А. Лебедев, З. Лингентал, Е. Липшиц, Й. Майендорф, Т. Марецолл, И. Медведев, Далматински епископ Никодим Милаш, Т. Моммсен, Л. Ненова, М. Остроумов, А. Павлов, К. Питцакис, М. Поснов, Н. Скабаланович, Е. Спекторский, Н. Суворов, С. Троицки, Ф. Успенский, С. Цанков, В. Ципин, К. Цихларц и др.¹

Както се вижда по-нататък от изложената теза, разбирането за тясната връзка между Римското и каноническото право не е било чуждо и за онези римски (респективно — римско-византийски) юристи и църковни канонисти, имащи непосредствено отношение към развитието и модифицирането облика на правото на Византия от началото на IV в. до гибелта на империята през XV в.

Римското право в своето историческо развитие е оказало непосредствено и силно влияние върху развитието на Каноничното право през средните векове, респективно — на по-широката му в съвременен аспект научно-практическа дисциплина — Църковното право. Една такава перспектива определя най-напред кръга от въпроси, с които се обръщаме към историята. Това, че историята на Римското право е история не само на римския народ, но е и идеал за всяко право², или, както се изразява Кунтце, „светът на Римското право е класическият свят на правото“³, съвсем не поставя в по-непривлекателна позиция Каноническото право спрямо Римското. Ако внимателно се вгледаме в регламентирането на римско-правните и църковно-правните принципи и институти във Византийската империя, безспорно ще стигнем до следните основни изводи:

1) предписанията на Римското право, формулирани от Улпиан — да се живее честно, да не се вреди другиму, да се отдава всекиму своето — напълно се покривали с християнските начала за водене на добродетелен живот⁴ (т. е. Църквата възприела тези юридически принципи, които не само не противоречели на нейното учение, но, напротив — още повече го утвърждавали);

2) когато християнството възтържествувало и получило свобода за изява в държавната структура на империята, Римското право придобило за Църквата голямо значение. По всички юридически въпроси, по които нямала още свои собствени писани правила за поведение, тя следвала предписанията на гражданското право. Именно в тези гражданско-правни разпоредби ние виждаме различни и точно определени отговори на въпроси от църковния живот, възникнали в онзи период от живота на Църквата⁵;

3) във времето на „следезическия“ си период, римското право чувствително е повлияно от християнството, което е толерирано (вкл. и законодателно) от държавата и бива издигнато до висотата и признанието на държавна религия. Византийското понятие за ред, имащо своята философско-правна традиция в модела на Римската империя, имало нужда не само от стабилен източник на политическа власт за държавата, но и от извор на духовна власт⁶. Църквата, с Богоустановеното си учение, с всички нейни учреждения, със собственото си законодателство, с личния си морален

пример, е била приета от държавния организъм и по този начин пряко въздействала на цялостното обществено-политическо и културно развитие на Византийската империя и на народите, живеещи в рамките на нейните граници. Както се изразява Ц. Торбов, римската империя започнала „да носи отпечатък на вече новата религия.“⁴⁷ Това се отнася в частност и за Римското право, непосредствено повлияно от Църквата и в частност от нейното Каноническо право. Римското и Каноничното право се сравнявали с примера за две реки, водите на които запазват своето течение, но чиито ръкави често се преплитат⁴⁸.

Такова отношение се обяснява не просто с един романтичен вкус към миналото, но с точните нужди, които то е изразявало. Римското право и Каноничното право притежават една обща черта — индивидуалистичността. За Църквата тя се изразява в отговорност пред Бога и стремеж за лично спасение. Освен това и в Римското, и в Църковното право практиката на договора е свободно и широко отворена за всички. Същевременно Римското право, чрез самата си ригидност (твърдост), осигурява сигурността на юридическите взаимоотношения. Затова то е удобно за един народ от търговци, банкери, занаятчии и пр. То е също универсално право и е практично при различните процеси, произтичащи от различията на нравите и обичаите, специфични за всеки град⁴⁹, за всяка държава, особено за мултинационална, каквато била Византийската империя. Каноничното право е също така универсално, водено от Божествената заповед за равенство между половете, нациите и расите: чрез изкупителната жертва на Господ Исус Христос хората, народите и расите на Земята „се събраха под единия купол на небето — в една вяра и в една Църква — юдеи и езичници, елини и варвари, свободни и роби, за да бъде „всичко и във всичко Христос“ (Кол. 3:11; I Кор. 12:13).

II. НАСОКА НА РАЗВИТИЕ НА РИМСКОТО ПРАВО ВЪВ ВИЗАНТИЯ; ПЪРВОНАЧАЛНА КОДИФИКАЦИЯ НА ДЕЙСТВАЩОТО ПРАВО

Понятието „юриспруденция“ по древност се свързва с историята на римляните и по-специално с тяхната първа забележител-

на кодификация — Законът на Дванадесетте таблици (450 — 451 г. пр. Р. Хр.)¹⁰, както и с последващата във вековете усилена и твърде плодотворна дейност на римските юристи, живели и творили преди и след Рождество Христово. По сложност на своето развитие то съвпада с успехите и неуспехите на народите в тяхното историческо развитие. По дух то следва „девулгаризирането“ на Стария свят чрез постепенното и категорично приобщаване към Pax christiana.

1. От теория — към анализ на правните процеси в ранна Византия (императори, законодатели и сборници)

Изучаването на юриспруденцията не се оформя като отделен клон на знанието при древните гърци, но в Рим е доста по-различно и там се развива една изключително сложна система — толкова сложна, че изисква грижата на специална класа хора, които се отдават изцяло на тази работа.

Когато Рим завладява Гърция, победителят налага своите закони върху победените, но дори тогава гърците не се заемат с правни науки. Всъщност, едва с преместването на столицата в Константинопол Изтокът става център на юриспруденцията и седалище на главните и най-авторитетни експерти по право¹¹.

Резултатите от тази специфична правна дейност обаче не идват изведнъж. Тук трябва да се отбележи, че за целия период до IV в. ни е известен само един юрист — Herennius Modestinus, последен в редицата на видните класически юристи, вероятно грък по произход, писал на гръцки, но и той идва от Запада. Той е ученик на Улпиан и наставник на император Максимиан II¹².

От времето на Хадриан до Александър Север влиянието на римските правни школи е първостепенно. Императорите се съветват с тях и им възлагат решаването на трудни въпроси¹³. Но след смъртта на Александър този обичай престава да се спазва и императорите сами решават дела, формално възложени на юристите. След този период императорските конституции стават основни източници на Римското право. Единствено по времето на Константин намираме юристите отново на почит, а също и една процъфтяваща школа в Бейрут, Сирия¹⁴. Това е периодът (края на

III в. от Р. Хр.), когато за първи път са събрани императорските конституции или едикти, дотогава съществували само като отделни документи. Тези сборници са съставени от двама юристи — Григорий (или Грегориан, професор в Бейрутската юридическа школа) и Хермогениан (или Хермоген). Григорианският сборник (Codex Gregorianus) съдържа законите, установени от Хадриан до Константин, а Хермогениан написва притурка към него, съставляваща друг сборник, известен ни като Codex Hermogenianus. Въпреки че тези сборници са плод на частна инициатива и че нямали официален характер, те се цитирали в съдилищата и се ползвали от съвременниците им като авторитетни юридически източници¹⁵.

Интересно е да се отбележи, че приблизително по това време е направен първият опит да бъдат събрани църковните канони. Следователно, Римското и Каноническото право (както ги познаваме от по-късни времена) възникват в почти един и същ период¹⁶. Правото на империята обаче не може да се остави на частна и неофициална инициатива. Ето защо, под надзора на Теодосий II, се изготвя първият официален сборник. Този владетел възлага на осем мъже, посветени в областта на правото, да съберат в едно всички императорски едикти, издадени след последния, включен в сборниците на Григорий и Хермогениан. Това е обширният законодателен сборник, известен под наслова „Теодосиев кодекс“ (Codex Theodosianus), който съдържа законите, установени от Константин Велики и неговите наследници. Той е промулгиран през 438 г. на Изток, а след това е приет и от императора на Запада Валентиниан III¹⁷. Към него постепенно, с течението на времето и затвърждаването позициите на християнството, се прибавят и други закони и конституции, непосредствено повлияни от духа на Pax Orthodoxa.

2. Християнизация на Римското право

Император Юстиниан, този „богослов на трон“¹⁸ и най-забележителен инициатор за законодателна дейност на римските юристи¹⁹, решава още повече да опрости вземането на съдебни решения. Но в същото време произтича голямо объркване от безбройните съдебни решения, които по обичай добивали силата на закон и които не винаги били съвместими помежду си; те представляват

прочутите *responsa jurisperitorum* (сборници от юридически консултации), предназначени най-вече за нуждите на практиката²⁰. Премахването на тази трудност не е лесна задача, но императорът подхожда към нея по най-решителния начин, като назначава комисия, състояща се от Трибониан и десет други юридически експерти, която да състави нов сборник от всички императорски конституции след Хадриан до негови дни. Това е прочутият Юстинианов кодекс, промулгиран през април 529 г., който обезсилва всички предишни законници²¹.

Това обаче не е достатъчно, за да се отстрани трудността. Затова на свой ред Трибониан, заедно с четирима учени (Теофилиус, Доротеус, Анаголиус, Кратинус), единадесет адвокати и един чиновник, отдава три години усилен, колосален труд в правенето на извадки от огромната маса решения на древните юристи, които запълват почти две хиляди тома²². Те ги систематизират и правят всичко възможно да отстранят противоречията. Когато работата е привършена, тя се появява „на бял свят“ като „Пандекти“, защото е трябвало да съдържа всичко, което може да се каже по въпроса. Резултатът от дейността на екипа юристи е известен още под името „Дигести“. Този изключителен юридически труд е завършен през декември 533 г. и от този момент тези взети в миналото решения, които не са включени в него, престават да имат каквато и да е сила²³.

Трябва обаче да се напомни, че в този случай всички решения, съдържащи се в Пандектите, не получават силата на закон. Те не представляват кодекс от закони, а система от публично право, образувана от публичната власт. Към тях императорът добавя две наредби, като с първата се забранява те да се преписват със съкращения, а с втората — да се тълкуват във всякакъв, освен в буквалния им смисъл.

В течение на работата са се появили няколко толкова сложни въпроси, че е трябвало да се обърнат към императора. От неговите отговори по тези случаи произтичат т. нар. „Петдесетте решения“. В същото време се изготвят и „Институции“ (в най-широк смисъл — „Основи на правото“), съдържащи елементи от цялото Римско право²⁴. По-късно, след като излизат нови закони, е необходимо този кодекс да се ревизира; така предишното издание е

отменено през 534 г. и новото влиза в сила под заглавие "Codex repetitae praelectionis"²⁵.

Последният от трудовете на Юстиниан в областта на юриспруденцията са неговите „Новели“ — поредица императорски едикти, издадени между 529 и 565 г. Съществуват 168 от тези новели, но античните източници познават само 97, а останалите (след като са открити) са прибавени по-късно²⁶.

Такъв е произходът на Corpus Juris Civilis и неговата история²⁷. С оглед на изложената тук тема трябва да се подчертае, че този юридически паметник стои в тясна връзка с Corpus Juris Canonici.

III. НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ НА КАНОНИЧЕСКОТО ПРАВО В СВЕТЛИНАТА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ЮРИДИЧЕСКА СИСТЕМА; ПЪРВИ КАНОНИСТИ И КАНОНИЧЕСКИ/НОМОКАНОНИЧЕСКИ СБОРНИЦИ; ИМПЕРАТОРСКО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Произведението, което обикновено се счита за началото на Каноническото право, е съставено приблизително около средата на VI в. от юрист от Антиохия. Той е Йоан III Антиохийски, наричан още схоластик²⁸. Представител е (или аprocisiarius) на Антиохийската църква в Константинопол и след това става патриарх на Константинополската църква, която управлява от 565 г. до смъртта си през 577 г.²⁹ Още докато е обикновен свещеник в Антиохия, той съставя номоканонически сборник, озаглавен: „Синагога (свод) на Божествените и Свещените канони, разделени на 50 титула“³⁰. Това е първият известен ни Номоканон³¹. На Йоан III се приписва и съставителството на паралелен сборник от императорски закони, разделени в осемдесет и седем глави (LXXXVII capitulorum)³².

Сборникът на Йоан Схоластик се радвал в източната Църква на голямо внимание и авторитет в продължение на много векове. Макар че трудът му губи много след публикуването на т. нар. „Фотиев Номоканон“, тъй като той се намира някак си „прилепен“ към последния, множество свидетелства и ръкописи от едно по-модерно време сочат, че той, макар и остарял, не е загубил своя авторитет чак до средата на XII в., когато се появили сборници с

правила, подкрепени с тълкувания на авторитетни интерпретатори³³.

Сводът на Йоан Схоластик бил широко разпространен не само на Изток, но и на Запад. Папа Николай I се позовава на него в посланието си до Патриарх Фотий, посочвайки, че гърците трябва да са запознати с правилата на Сардикийския събор, тъй като те са включени в сборника на Схоластик. Сборникът бил преведен на славянски и сирийски език³⁴. Славянският превод е известен още като св. Методиев Номоканон, което сочи неговото съставителство (приемано от повечето съвременни учени), а именно — в лицето на св. Методий Славянобългарски³⁵.

Може би Йоан Схоластик не е първият, у когото се поражда идеята за такъв труд?! Някои автори, които се позовават на откъс от църковния историк Сократ, са на мнение, че тази чест принадлежи на Сабин, епископ на Хераклея в Тракия в началото на V в. Трябва обаче да се отбележи, че Сократ изобщо не говори за канонически сборник, а за съборни решения, както и за послания, приети от, или отправени към синодите и църковните събори. Но дори и Сабин да не е съставил някакъв канонически сборник, все пак е сигурно, че е имало такъв преди Йоан Схоластик, тъй като самият той го цитира много пъти, въпреки че не посочва изрично авторите³⁶.

С положителност може да се каже, че с труда на Йоан Схоластик системата на Църковното право започва постепенно да се оформя в някаква стройност и последователност, въпреки че и преди това съществуват различни форми на хронологически и систематични сборници³⁷. Трябва да се има предвид, че с новела СХLI Юстиниан в действителност дава на църковните канони силата на закон. Но за отбелязване е и че в същото време той издава множество едикти относно различни по своята същност църковни въпроси. Затова още в края на VI в., след издаването на първите канонически сборници, се появява и така типичната за Византия номоканоническа правна традиция. С други думи, било е вече необходимо да се съгласуват императорските постановления с каноните. С постигането на тази цел се заема анонимен автор или автори, които създават сборник, съдържащ както граждански закони, така и църковни канони. За това подсказва и самото

наименование на сборника — Номоканон, съставен от двете гръцки думи — νόμος (граждански закони) и κανόνας (църковни закони). Тъй като в основата на този сборник стоял сборникът на Йоан Схоластик и един по-късен анонимен сборник, подобен на Схоластиковия, той бил наречен в негова чест „Схоластиков номоканон“³⁸. Оттук нататък всеки сборник от този тип носел същото наименование — Номоканон.

През всичките векове на Византийската империя правната наука бележи своите падения и извисявания³⁹. Религията на империята, от своя страна, повлиява също в значителна степен на модифицирането на правната наука, на неговото практическо прилагане. Но и в този случай влиянието в някои моменти е силно, а в други — затихващо.

Лъв III, основателят на Сирийската (често наричана Исаврийска) династия, когато след период на анархия възстановява империята, вижда необходимостта от законодателство, което да отговори на променените условия на времето. Заселването на чужди племена — славяни и маджари — в провинциите на империята създава аграрен въпрос, който той решава със Земеделския закон. Разрастването на славянската и сарацинската експанзия изисква увеличаване на гаранциите за морската търговия и Морският закон урежда в известна степен това. Лъв III издава закони не само за специални, но и за обществени отношения, и го прави по съвършено нов начин. През 740 г. той издава законодателен сборник (от свое име и от името на сина си Константин), който променя и преработва Римското право от времето на Юстиниан. Еклогът, както се е наричал този сборник, може да бъде описан като християнски законник, въпреки принадлежността на Лъв към „партията“ на иконоборците. Той представлява съзнателен опит за възприемане на християнските принципи. Не случайно някои цитирани през днешния век автори (като например Лаурент) твърдят, че със законодателството на Лъв III се „открила ерата на влиянието на църковното право върху гражданското.“⁴⁰ Разбира се, могат да се дадат редица показателни за тази тенденция примери.

Християнският кодекс на Лъв III господства в империята по-малко от век и половина, а след това под покровителството на

Василий е възстановено, макар и частично, юстиниановото законодателство. Характерното за законотворческата дейност на василиевата епоха е, че тя е бледо копие на юстиниановото време. През 897 г. е публикуван наръчник с откъси от „Основи на правото“, „Пандекти“ и „Новели“, озаглавен „Прохирион“, с цел да се направи общо достояние позабравената вече юридическа система. Голямото постижение на василиевата епоха обаче са „Василики“ („Царски закони“), започнати при Василий и завършени при Лъв, включващи не само действащите, но и излезлите от употреба правни норми. Изглежда, че са назначени две комисии от експерти, които да подготвят материалите за този труд. Между другото, едната от тях се придържа към „Прохирион“ и замисля „Василики“ в 6 тома. Другата също изготвя сборник, наречен „Епанагога“ („Въведение“), който всъщност никога не е публикуван (въпреки че е запазен план на книгата)⁴¹. Същата комисия замисля „Василики“ в 4 тома. В крайна сметка „Василики“ се появяват в 6 тома и съдържат материали, подготвени и от двете комисии.

Когато говорим за „Василики“ обаче, не можем да не обърнем внимание на следния факт: странно е, че и Лъв VI, и Константин VI не дават на този сборник силата на закон, въпреки че е съставен по тяхно нареждане, под тяхна власт и е написан на езика, който говорят техните поданици. Юстиниановият кодекс, макар да е на латински език, все още продължава единствен да управлява целия Изток. Анонимен автор изготвя конспектирано издание на „Василики“, подредено по азбучен ред, което започва с думите „За православната вяра на християните“⁴².

IV. ЮРИДИЧЕСКИ ШКОЛИ

Несъмнено тази законодателна дейност е дала силен стимул за още по-усилена работа в областта на юриспруденцията. През средата на IX в. в областта на висшето образование във Византия се забелязва очевидно оживление⁴³. Правната наука също не е отмината в този процес. Има сведения за юридическа школа, която се намирала близо до църквата „Св. Теодора“ в квартала „Сфоракия“ в Константинопол. Тя съществувала дори от по-рано — от ок. 800 г., и продължила да функционира и по-късно⁴⁴. В този контекст не можем да не отбележим важността на факта, че

Константин IX Мономах основава в 1043 г. юридическа школа — „факултет“⁴⁵ към университета в Константинопол. Школата се помещавала в манастира „Св. Георги“⁴⁶. Указът, с който се постановява учредяването на този висш юридически учебен институт под ръководството на платен номофилакс, е запазен. Йоан Ксифилин, бъдещият константинополски патриарх, е нейният първи ръководител⁴⁷, или, казано в съвременния смисъл на думата, първият ѝ декан. Възможно е нейното основаване да е оказало някакво влияние върху създаването на школата в Болоня половин век по-късно⁴⁸.

V. НОВИ КАНОНИЧЕСКИ/НОМОКАНОНИЧЕСКИ СБОРНИЦИ

През 883 г. е завършен Номоканонът от XIV титула⁴⁹. В 920 г. той е официално утвърден за цялата Църква от състоял се голям събор в Константинопол. Известен е още като „Фотиев Номоканон“, но, в интерес на историческата истина, малко вероятно е Фотий да е авторски съпричастен към неговото издаване⁵⁰. Важното в случая е, че този последен номоканонически труд бързо започва да „конкурира“ мястото на Схоластиковия Номоканон, тъй като има преимуществото да е по-съвременен. При цитирането на каноните се дават само техните заглавия, а законите от гражданското право се появяват в пълен текст. За средновековната юриспруденция тази редакторска непълнота не е от съществено значение, тъй като Църквата вече широко е разпространила своите закони — каноните, чрез по-рано издадени техни източници⁵¹. В същото време Схоластиковия Номоканон продължавал да се отличава от Фотиевия с краткост, с проста структура, съдържаща основните положения за организиране на църковния живот, с разбираем тематичен порядък. Обратното — за широкия кръг от ползватели Сборникът от XIV титула бил прекалено сложен по състав и съдържал извънредно много излишна информация⁵². Все пак очевидно е, че и двата номоканона стават действителна основа на църковното право на Изток и с тях ще се занимават много повече тълкуватели, отколкото с предшестващите ги чисто църковни канонически сборници. Това странно съществуване в живота на Църквата и империята на два законодателни сборника,

притежаванци както плюсове, така и минуси, може да се обясни с балансирането на византийската юриспруденция между традицията и новаторството, между практиката и развитието на правото в контекста на научните достижения на Изтока през онези времена.

През XI и в самото начало на XII в. за практическа употреба в Църквата са публикувани още два сборника: „Кратък канонически синопсис“ на Михаил Псел и „Номоканон“ на Григорий Доксапатра. И двата сборника обаче еключват в своя законодателен състав само канони, т. е. в тяхното съдържание гражданските закони не намират място. (Това се отнася и за Номоканона на Григорий Доксапатра, чието название не отговаря на своето съдържание)⁵³. От същата епоха (краят на XI в.) имаме и опит от юриста Теодор Вест да актуализира текстуално Номоканона от XIV титула⁵⁴.

VI. ВИДНИ ЦЪРКОВНИ ТЪЛКУВАТЕЛИ И ТЯХНАТА КАНОНИЧЕСКА ДЕЙНОСТ

Безспорно, най-популярните сред тълкувателите на Каноническия право са тримата високо издигнати в професионално отношение Зонара, Аристин и Валсамон. Внимателното вглеждане в интерпретаторската им дейност също може да ни подсказва някои отговори на въпроси, свързани с настоящата тема.

Енциклопедичният византийски учен — юрист, канонист и историк Йоан Зонара, вероятно е същият човек, написал и „Хроника от сътворението на света до 1118 г.“, на която, като авторство, стои неговото име. Той живее и твори по времето на императорите Алексий и Йоан Комнини и се радва на високата длъжност главен *Drungarius Vitae* (т. е. началник на дворцовата стража), а също така и първи секретар на империята и вице-председател на Императорския трибунал (съд), председател на който бил самият василевс. След няколко години светски живот той се оттегля в манастир и се отдава на литературни занимания⁵⁵. Там, по нареждане на игумените и убеден от приятелите си, той написва знаменитата книга, на която дължи своята слава. Трудът е озаглавен: „Изложение на свещените и божествени канони, а също и на тези от светите и блажени Апостоли, от светите Вселенски Събори, от поместните

събори и от останалите Свети Отци; съставено с усилията на монаха Йоан Зонара, бивш главен *Drungarius Vitae* и началник на началниците⁵⁶.

Една от най-характерните особености на тази книга, която рязко я отличава от по-късната творба на Валсамон на същата тематика, е, че Зонара стриктно се придържа към Каноническото право и рядко прави каквито и да било препратки към гражданското право. Това е така, защото Зонара принадлежал към монашеската „опозиция“, която критикувала император Алексий I Комнин за пренебрежението му към църковния синклит, а Валсамон бил негов апологет. Това обяснява и факта, че двамата църковни интерпретатори се разминават в трактовката на ред конкретни църковно-правни въпроси. Що се отнася до тези канони, които нямат връзка с гражданското право, Валсамон често приема коментарите на Зонара, без да променя или прибавя нещо⁵⁷.

Тези тълкувания за първи път са извадени наяве от Йоан Квинтин, професор по Каноническо право в Париж, който издава латински превод на коментарите на Апостолските канони през 1558 г. През 1618 г. Антониус Салматия издава неговите тълкувания на каноните на съборите на латински език. Парижкото издателство прибавя към латинския превод гръцкия текст, взет от ръкописния кодекс в Кралската библиотека и в 1618 г. го отпечатва. През 1622 г. същото издателство отпечатва неговите коментари върху посланията на Светите Отци, заедно с тези на св. Григорий Чудотворец, Макарий Египетски и св. Василий. Бевъридж обаче е първият, който в неговото оксфордско издание ги събира в едно произведение. За тази цел той подготвя критически текст чрез съпоставка на няколко открити ръкописа⁵⁸.

Вторият от тези велики гръцки схоластици е Алексий Аристин. Вероятно той е творил преди или едновременно с Валсамон, тъй като вторият говори за него изключително похвално в коментарите си относно шестото Апостолско правило. Аристин е дякон, номофилакс на съборната църква в Константинопол и началник на синдиците на общините, наричани „екдикии“. Той написва чудесна поредица коментари върху „Епитоми на каноните“. Аристин е и главен *Esopotus* (т. е. „велик иконом“) на Константинополската църква и затова неговите становища са много търсени и

решенията му се следват дори и ако противоречат на патриаршеските, т. е. на Никифор Йерусалимски⁵⁹.

Теодор Валсамон, за когото вече споменах, е третият от тримата велики гръцки схоластици. Той твори усилено по времето на император Исак Ангел и носи титлата антиохийски патриарх, въпреки че по това време Антиохия е в ръцете на латините. На него се е гледало като на най-авторитетен юрист на своето време както по църковните, така и по гражданскоправните въпроси. Валсамон пише трудовете си по нареждане на императора и патриарха и те се посрещат с несъмнено възхищение. Още около 1150 г., по нареждане на тогавашния император Мануил Комнин, той завършва поредица „Схолии върху номоканона на Фотий“ и друга, озаглавена „Схолии върху апостолските правила, каноните на църковните събори и на отците на църквата“. Освен това Валсамон изготвя и „Сборник [императорски] едикти по църковни въпроси“ в три тома, които са публикувани във Франкфурт през 1595 г. под заглавието „Paratitles“. Също така са запазени и много от неговите становища по зададени му въпроси, като задължително трябва да се отбележат „Отговори на шестдесет и четири канонически въпроса, зададени от Марк, александрийски патриарх“⁶⁰.

Тези трима канонисти са последвани от други авторитети в областта на Църковното право. Трудно е обаче да се каже, че който и да е от тях успява да достигне висотата на правната мисъл, реализирана от Зонара, Аристин и Валсамон.

През XIII в. някой си Кумнус, който е бил номофилакс, а след това се издига до архиепископ на Солун, написва книжка върху „Степените на родството“⁶¹. През същото столетие светогорецът Арсений (според някои известия — по-късно цариградски патриарх) съставил Канонически Синописис от 141 глави, който също съдържа и канонически определения, и граждански закони⁶².

През XIV в. (в 1335 г.) Матей Властар, солунски юрист, по-късно — атонски йеромонах, пише под формата на речник „Алфавитна Синтагма“ („Азбучна синтагма“) на съдържанието на църковните канони и на императорските закони⁶³. Трудът на Властар е добре познат в Източната Църква и заема особено място в църковната юриспруденция не само през „последните дни“ на Византийската империя, но и през целия османски период на

югозападната част на Европа⁶⁴. Характерно за Синтагмата е, че авторът при написването ѝ напълно споделял и се придържал към възгледите на Валсамон⁶⁵.

През същия век „се натъкваме“ на Константин Арменопуло, роден през 1320 г. На 30-годишна възраст той е номофилакс в Солун и член на гражданския съд. След това е назначен за севаст и куропалат при Йоан Палеолог. Преди 1345 г. той публикува ръководство за изучаването на гражданските закони, известно ни под името „Шестокнижие“. Този своего рода наръчник по юриспруденция е от голяма полза за студентите по римско право, тъй като Арменопуло довършва работата на император Василий, прибавяйки императорските едикти след негово време. Около 1345 г. той прибавил към Шестокнижието приложение с кратки изложения на източниците на Каноническото право. Именно с този си последен труд, познат ни като „Съкращение на божествените и свещените канони“, Арменопуло е повече известен като автор.

Сборникът на Арменопуло представлява последния сериозен опит за кодификация на църковното и гражданското право във Византия⁶⁶, а самият автор е последният известен гръцки юрист⁶⁷. След него Константинопол пада в ръцете на неверниците за вечен позор на разделения християнски свят. Законът на Мохамед възпрепятства в значителна степен развитието на Римското и Каноническото право и заедно с това затруднява опазването на утвърдените до този момент ценности на християнството.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако се доверим на Виндшайт, който казва, че на римския народ било отсъдено да завладее два пъти света — веднъж със силата на меча, втори път — с духа на своето право,⁶⁸ ще бъдем само наполовина прави в заключението си — донякъде вярно, в същото време то не е достатъчно.

Наистина, и днес Римското право е идеал за действащото право. Преди обаче да премине в историята и да остане образец за бъдещите правни системи по света, Римското право отбелязва своя последен, но най-блестящ етап във времето на християнските

византийски императори. Особено открояващ се в това отношение е императорът богослов и законотворец Юстиниан Велики. Поради непосредственото влияние на християнството като религия и в частност — на неговото Канонично право, Римското право не е могло да запази своята първоначална езическа форма и постепенно се превърнало в Християнско римско право, модифицирано след Юстиниан в национално византийско право. И въпреки че вече нямало универсалния характер на Римското право, то следвало духа му, проследявайки съдбата на Юстиниановите законници. Със своето високо нравствено съдържание, с яснотата и простотата на своя положителен вердикт, правото на Църквата оказало значително въздействие върху императорското право. Както е видно, това признавали и самите византийски императори.

¹ Цитираните автори са подредени по азбучен ред на техните фамилни имена. Библиографията от издадените от тях съчинения е твърде богата и сериозна в научен аспект.

² Срв. ТОРБОВ, Ц. История и теория на правото. С., 1992, с. 18 и сл.

³ Цит. по КУНТЦЕ, И. Курсъ по римско право. Т. I. С., 1886, с. 26.

⁴ Срв. НЕНОВСКИ, Н. Правната мисъл в древния Рим. — Съвременен право, 1992, № 2, с. 53.

⁵ Срв. МИЛАШ, Далматински епископ Никодим. Православно църковно право. С., 1904, с. 21 и сл.

⁶ БАКАЛОВ, Г. Византия (културно-политически очерци). С., s. a., с. 334.

⁷ ТОРБОВ, Ц. Цит. съч., с. 44.

⁸ Перифраза на QURLIAC, P. et J. de Malafosse. Droit Romain et ancien droit. Paris, 1957, p. 75.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Срв. АНДРЕЕВ, М. Римско частно право. С., 1975, с. 34; Самите Дванадесет таблици представляват до голяма степен кодификация на обичайното право. Но, разбира се, от момента, когато обичайните норми намерили място в Дванадесетте таблици и били включени в този законодателен акт, те престанали да бъдат обичайно право и се превърнали в писано право. Срв. АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 57.

¹¹ PERCIVAL, H. Excursus on the History of the Roman law and its relation to the Canon law. — In: The Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church. [The Seven Ecumenical councils of the Undivided Church — "Their Canons and Dogmatic decrees"], Albany, Oregon, 1996, p. 41.

- ¹² Срв. БАРТОШЕК, М. Римское право (понятия, термины, определения). М., 1989. с. 339; срв. и АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 74; срв. и ВЕНЕДИКОВ, П. Записки по Римско право. С., 1994. с. 25.
- ¹³ Срв. ВЕНЕДИКОВ, П. Цит. съч., с. 39.
- ¹⁴ Юридическата школа в Берит (Бейрут) получила известност още в началото на III в., а през V в. преживява своя разцвет. Самият град, по свидетелството на св. Григорий Неокесарийски Чудотворец, бил град съвсем римски, който служел като най-главна школа на Римското право за целия Изток и всепризнат център на юридическите науки. Знае се също така, че през 551 г. силно земетресение разрушило Бейрут и висшата юридическа школа временно била преместена в Сидон. — Срв. ОСТРОУМОВ, М. Введение въ православное церковное право. Т. I. Харьковъ, 1893, с. 57; срв. и БАЗАНОВ, И. Курс по римско право. Т. I. С., 1940, с. 70 и сл.; срв. и УДАЛЬЦОВА, З. Законодателные реформы Юстиниана. — В: Византийский временник. Т. XXVI. [М.], 1965, с. 25; срв. и ЛИПШИЦ, Е. Право и суд в Византии в IV — VIII вв. Ленинград, 1976, с. 85; срв. и АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 79; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Църковното право и римското право във Византия — две части на един и същи правен ред (юриспруденция и юридически школи). — История, 2000, № 2, с. 2 и сл.
- ¹⁵ Срв. АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 78; срв. и ВЕНЕДИКОВ, П. Цит. съч., с. 39; От тези два кодекса до нас са достигнали незначителни откъслци. — срв. ВЕНЕДИКОВ, П. Цит. съч., с. 40.
- ¹⁶ PERSIVAL, H. Op. cit., p. 42.
- ¹⁷ Срв. ЗАОЗЕРСКИ, Н. О церковной власти. Сергиевъ Посадъ, 1894, с. 255; срв. и БАЗАНОВ, И. Цит. съч., с. 69 и сл.; срв. и ОСТРОУМОВ, М. Цит. съч., с. 230 и сл.; От Codex Theodosianus са достигнали до нас няколко запазени части и едно цяло съкращение. — срв. ВЕНЕДИКОВ, П. Цит. съч., с. 40.
- ¹⁸ По думите на Харнак — вж ПОСНОВ, М. Византизмъ въ историята на древната християнска църква. — ГСУ — БФ. Т. V, 1927/28, с. 12 (228).
- ¹⁹ Срв. ТОРБОВ, Ц. Цит. съч., с. 46 и сл.; Юстиниановото законодателство се приема от работещите в областта на Римското право като „последен блестящ етап“ от развитието на Римското право. Самата пък законодателна дейност на Юстиниан говори, по думите на Ц. Торбов, „за правния гений на римляните, за тяхната забележителна законодателна дейност, за блестящата юридическа техника на римските юристи, за мъдростта на тяхната юриспруденция, на тяхната теория и практика на правото.“ — Вж ТОРБОВ, Ц. Цит. съч., с. 47.
- ²⁰ Срв. АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 75.
- ²¹ Срв. ДЕРНБУРГ, Х. и Й. Бийрман. Пандекти. Ч. I (обща част). С., 1926, с. 20; срв. и ВЕНЕДИКОВ, П. Цит. съч., с. 41; срв. и АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 78 и сл.
- ²² Срв. ТОРБОВ, Ц. Цит. съч., с. 47.
- ²³ ДЕРНБУРГ, Х. и Й. Бийрман. Цит. съч., с. 18; АНДРЕЕВ, М. Цит. съч., с. 79 и сл.
- ²⁴ PERSIVAL, H. Op. cit., p. 43.
- ²⁵ Ibidem.
- ²⁶ Ibidem. (Percival посочва като период на издаване на Новелите 535 — 559 г., но почти всички автори сочат годината 565 като последна, в издаването на този юридически паметник); срв. и ДЕРНБУРГ, Х. и Й. Бийрман. Цит. съч., с. 20 и сл.

- ²⁷ Издаването на *Corpus iuris civilis* (529 г.) е свързано с деветстотингодишнината на Платоновата Атинска академия (Срв. ЈОВИ, М. Рано хриштанство на Балкану. Ниш, 1994, с. 155). Днешното име *Corpus iuris civilis* юридическият сборник получава чрез издаването на *Dionysius Gothofredus* (френски юрист) през 1583 г. в Женева. — Вж SCHIÖNHELD, W. *Grundlegung der Rechtswissenschaft*. Stuttgart – Köln, S. 245.
- ²⁸ Както се вижда по-долу от текста, този Йоан Антиохийски (Схоластик) не е съвременникът му — несторичанец, за когото се говори в тълкуванията на Зонара, Валсамон и Никодим в първо и второ правила на Третия вселенски събор. Шо се отнася до термина или прозвището „схоластик“, то широко се е прилагало от VI — VII в. нататък за юристи, адвокати и професори. И действително, Йоан III Схоластик получил юридическо образование и се занимавал с адвокатура. Известен е със своите църковноканонически трудове, заради които се смята за баща на църковното право на Изток. — Срв. ЛИПШИЦ, Е. Юридически школи и развитие правовой науки. — В: *Култура Византии IV — первая половина VII в.*, М., 1984, с. 364; срв. и СНЕГАРОВ, И. Кратка история на съвременните православни църкви (Иерусалимска, Антиохийска, Цариградска, Синайска и Грузинска). Т. I. С., 1944, с. 467; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. *Цит. съч.*, с. 11, бел. № 43, с. 16, бел. № 103.
- ²⁹ Някои автори посочват като година на смъртта на Йоан Схоластик 578 г. (вж например: ANSELME, J., V. Mortreuil. *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans L'empire D'Orient, depuis la mort de Justinien Jusou, a la prise de Constantinople en 1453*. T. I. Paris, MDCCCXLIII. p. 201; както и СНЕГАРОВ, И. *Цит. съч.*, с. 467)
- ³⁰ Срв. ЦЫПИН, В. *Церковное право*. М., 1994, с. 65; срв. и ANSELME, J., V. Mortreuil. *Op. cit.*, p. 202; срв. и МАЙЕНДОРФ, Й. *Византийско богословие (исторически насоки и догматически теми)*. С., 1995, с. 111.
- ³¹ МИЛАШ, Н. *Цит. съч.*, с. 194.
- ³² МАЙЕНДОРФ, Й. *Цит. съч.*, с. 111.
- ³³ ANSELME, J. J., V. Mortreuil. *Op. cit.*, p. 202; срв. и ЩАПОВ, Я. „Номоканон“ Мефодия в Великой Моравии и на Руси. — В: *Великая Моравия — ел историческое и культурное значение*. М., 1985, с. 241; срв. и ДОБРЕВ, И. *Номоканон*. — В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. II. С., 1995, с. 828 и сл.
- ³⁴ ЦЫПИН, В. *Цит. съч.*, с. 65; срв. и МИЛАШ, Н. *Цит. съч.*, с. 195.
- ³⁵ ANSELME, J., V. Mortreuil. *Op. cit.*, p. 202; срв. и PERCIVAL, H. *Op. cit.*, p. 44.
- ³⁶ Срв. АЛЕКСИЕВ, В. *Приносът към старобългарското семейно право. (Имотноправни отношения във семейството според паметниците на IX векъ)*. — В: ГСУ — ЮФ, Т. XXVI, 1930/31. С., 1931, с. 16 и сл.
- ³⁷ Срв. МАЙЕНДОРФ, Й. *Цит. съч.*, с. 111.
- ³⁸ Пак там.
- ³⁹ В периода от края на VII до първата половина на IX в. правото и законодателството на Византия преживяват дълбока криза и споделят в известна степен съдбата на византийската култура. Не случайно някои автори, като например И. Медведев и Робърт Тафт, наричат този период „време на тъмните векове“. След грандиозните кодификационни усилия, осъществени от юристите от юстиниановата епоха, след добре наложената държавна система на юридичес-

ко образование, правото на империята преживява упадък и то не само в областта на римското правотворчество, но и в юриспруденцията като цяло. В същото време правото на Църквата поддържа едно добро продуктивно ниво, оставило след себе си цял комплекс от канони, утвърдени на Вселенски и поместни събори. Срв. МЕДВЕДЕВ, И. Развитие правовой науки. — В: Культура Византии вторая половина VII — XII в. М., 1989, с. 216; срв. и ТАФТ, Р. и Едуард Фаруджа. Теология на Литургията и теология на символа. [Палски институт за Изтока. Рим. {Нов Български университет — София.} С., 1992, с. 18.

- ³⁹ LAURENT, V. L'oeuvre canonique du concile in Trullo (691 — 692), source primaire du droit de l'Eglise Orientale. — In: Revue des Etudes Byzantines, T. XXIII, Paris, 1965, p. 24.
- ⁴⁰ Според някои автори издателят на „Епанагоги“ е самият патриарх Фотий. — Срв. Metropolitan MAXIME de Sardes. Le patriarcat oecumenique dans l'Eglise Orthodoxe. Paris, 1975, p. 181 f.
- ⁴¹ PERCIVAL, H. Op. cit., p. 46.
- ⁴² Срв. ГРАНСТРЕМ, Е. Система и образование. — В: История Византии. Т. II. М., 1967, с. 355; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 4.
- ⁴³ Срв. ЛИПШИЦ, Е. Юридические школы ..., с. 367; срв. и ЛИПШИЦ, Е. Очерки истории византийского общества и культуры VIII в. — В: Византийские очерки. Т. I. М., 1961, с. 259 и сл.; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 4.
- ⁴⁴ Основаният от Константин IX юридически факултет в историческите източници се наричал „Школа“, а у Михаил Агталаит (Псел) — „музей на законоведение“. — Срв. МЕДВЕДЕВ, И. Развитие правовой науки..., с. 238; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 13, бел. № 61.
- ⁴⁵ Срв. ЦЫПИН, В. Цит. съч., с. 17; срв. и ГРАНСТРЕМ, Е. Цит. съч., с. 355; срв. и ОСТРОУМОВ, М. Цит. съч., с. 67; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 4. Предполага се, че юридическото училище в манастира „Св. Георги“ е просъществувало до завоюването на Константинопол от латините. — Срв. ОСТРОУМОВ, М. Цит. съч., с. 68.
- ⁴⁶ Срв. ГРАНСТРЕМ, Е. Цит. съч., с. 356; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 4.
- ⁴⁷ Срв. ЦЫПИН, В. Цит. съч., с. 71 — 74.
- ⁴⁸ Датировката е видна от цитираната в края на предговора на Номоканона година — 6391, която се равнява на 883 г. от Р. Хр. Срв. ANSELME, J., V. Moutreuil. Op. cit., Vol. I. § II: Recueils et traites canoniques, Paris, MDCCCXIV, p. 492; Името на този Номоканон се среща, макар и рядко, с обозначеното име „Procanon“, тъй като сборникът предлага Collectio canonum. — Ibidem.
- ⁴⁹ Срв. МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 196 — 199.
- ⁵⁰ МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 200 и бел. № 4.
- ⁵¹ Срв. ШАПОВ, Я. Цит. съч., с. 241; срв. и БЕРДНИКОВ, И. Краткий курсь церковнаго права. Казань, 1888, с. 18 — 22.
- ⁵² Срв. МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 200 и бележка № 4.
- ⁵³ Срв. МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 202.
- ⁵⁴ Срв. ЦЫПИН, В. Цит. съч., с. 84 и сл.; срв. и PERCIVAL, H. Op. cit., p. 47. След смъртта на жена му и детето му, уморен и от дворцовите интриги, Йоан Зонара приема монашество. По едни сведения той се подвизавал в Атон, а според други — в манастира „св. Гликерии“. — Вж ЦЫПИН, В. Пак там.

- ⁵⁶ Срв. ГРАНСТРЕМ, М. с. 364; срв. и СНЕГАРОВ, И. Цит. съч., с. 472; срв. и НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 7, с. 14, бел. № 71.
- ⁵⁷ Срв. ГРАНСТРЕМ, М. с. 364; срв. и КАРАЯНОПУЛОС, Й. Политическата теория на византийците. С., 1992, с. 68.
- ⁵⁸ PERCIVAL, П. Op. cit., p. 47 f.
- ⁵⁹ PERCIVAL, П. Op. cit., p. 49; Срв. и МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 200; СНЕГАРОВ, И. Цит. съч., с. 472; НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 14, бел. № 70.
- ⁶⁰ PERCIVAL, П. Op. cit., p. 49.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² Срв. МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 204.
- ⁶³ СНЕГАРОВ, И. Цит. съч., с. 475; срв. и ЦЫПИН, В. Цит. съч., с. 88; МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 204; НИКОЛЧЕВ, Д. Цит. съч., с. 14, бел. № 78.
- ⁶⁴ Срв. Metropolit Maxime de Sardes. Op. cit., p. 183.
- ⁶⁵ ANSELME, J., В. Mortreuil. Op. cit., p. 198.
- ⁶⁶ ЦЫПИН, В. Цит. съч., с. 89. След Армепуло, в края на XIV или началото на XV в., се появява още един анонимен сборник — Номоканон от 228 глави, който обаче представлява слаба компилация на сборниците, издавани дотогава. Срв. МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 205.
- ⁶⁷ Срв. ОСТРОУМОВ, М. Цит. съч., с. 72 и 77; срв. и МИЛАШ, Н. Цит. съч., с. 205.
- ⁶⁸ Цит. по ТОРБОВ, Ц. Цит. съч., с. 19.

ЗА ИСТОРИЯТА НА РИМСКОТО ПРАВО И НЕГОВАТА ВРЪЗКА
С КАНОНИЧЕСКОТО ПРАВО
(ON THE HISTORY OF ROMAN LAW AND ITS RELATION
TO THE CANON LAW)

Author(s): Diliyan Nikolchev

- **Keywords:** Roman law; history of law; Canon law
- **Summary/Abstract:** The beginning of the present work emphasizes the history of Roman Law and Canon Law in their interrelationship. Attention is paid to the direction of development of Roman Law in Byzantium, as well as to the beginning and development of the Canon Law in the Byzantium legal system. The issue is also affected by the development of jurisprudence, as well as the emergence of new canonical collections.

TRANSLITERATED REFERENCES
NOT WRITTEN IN THE ROMAN SCRIPT

- ТОРБОВ, Ц. История и теория на правото. С. (TORBOV, Ts. Istorija i teorija na pravoto. S.), 1992
- КУНТЦЕ, И. Курсъ по римско право. Т. I. С. (KUNTSE, I. Kursa po rimsko pravo. T. I. S.), 1886
- НЕНОВСКИ, Н. Правната мисъл в древния Рим. – Съвременно право (NENOVSKI, N. Pravnata misal v drevnia Rim.– Savremenno pravo), 1992, № 2
- МИЛАШ, Далматински епископ Никодим. Православно църковно право. С. (MILASH, Dalmatinski episkop Nikodim. Pravoslavno tsarkovno pravo. S.), 1904
- БАКАЛОВ, Г. Византия (културно-политически очерци). С. (BAKALOV, G. Vizantia (kulturno-politicheski ochertsii). S.), z. a., z. a.
- АНДРЕЕВ, М. Римско частно право. С. (ANDREEV, M. Rimsko chastno pravo. S.), 1975
- БАРТОШЕК, М. Римское право (понятия, термины, определения). М. (BARTOSHEK, M. Rimskoe pravo (ponyatia, termini, opredelenia). M.), 1989
- ВЕНЕДИКОВ, П. Записки по Римско право. С. (VENEDIKOV, P. Zapiski po Rimsko pravo. S.), 1994

- ОСТРОУМОВ, М. Введение въ православное церковное право. Т. I. Харьковъ (OSTROUMOV, M. Vvedenie va pravoslavnoe tserkovnoe pravo. T. I. Harykova), 1893
- БАЗАНОВ, И. Курс по римско право. Т. I. С. (BAZANOV, I. Kurs po rimsko pravo. T. I. S.), 1940
- УДАЛЬЦОВА, З. Законодательные реформи Юстиниана. – В: Византийский временник. Т. XXVI. [М.] (UDALYTSOVA, Z. Zakonodatelnye reformi Yustiniana. – V: Vizantiyskiy vremennik. T. XXVI. [M.], 1965
- ЛИПШИЦ, Е. Право и суд в Византии в IV – VIII вв. Ленинград (LIPSHITS, E. Pravo i sud v Vizantii v IV – VIII vv. Leningrad), 1976
- НИКОЛЧЕВ, Д. Църковното право и римското право във Византия – две части на един и същи правов ред (юриспруденция и юридически школи). – История (NIKOLCHEV, D. Tsarkovното pravo i rimskoto pravo vav Vizantia – dve chasti na edin i sashti pravov red (yurisprudentsia i yuridicheski shkoli). – Istoria), 2000, № 2
- ЗАОЗЕРСКИ, Н. О церковной власти. Сергиевъ Посадъ (ZAOZERSKI, N. O tserkovnoy vlasti. Sergieva Posada), 1894
- ПОСНОВ, М. Византизмъ въ историята на древната християнска църква. – ГСУ – БФ (POSNOV, M. Vizantizma va istoriyata na drevnata hristiyanska tsarkva. – GSU – BF), Т. V, 1927/28
- ЮВИ. М. Рано хришанство на Балкану. Ниш (JOVI. M. Rano hrishanstvo na Balkanu. Nish), 1994.
- ЛИПШИЦ, Е. Юридические школы и развитие правовой науки. – В: Культура Византии IV – первая половина VII в., М. (LIPSHITS, E. Yuridicheskie shkoly i razvitie pravovoy nauki. – V: Kulytura Vizantii IV – pervaya polovina VII v., M.), 1984
- СНЕГАРОВ. И. Кратка история на съвременните православни църкви (Иерусалимска, Антиохийска. Цариградска, Синайска и Грузинска). Т. I. С. (SNEGAROV. I. Kratka istoria na savremennite pravoslavni tsarkvi (Ierusalimska, Antiohiyska. Tsarigradska, Sinayska i Gruzinska). T. I. S.), 1944
- ЦЪПИН, В. Церковное право. М. (TSIPIN, V. Tserkovnoe pravo. M), 1994
- МАЙЕНДОРФ, Й. Византийско богословие (исторически насоки и догматически теми). С. (МАЙЕНДОРФ, Й. Византийско богословие (исторически насоки и догматически теми). С., 1995

- ЩАПОВ, Я. „Номоканон“ Мефодия в Великой Моравии и на Руси. – В: Великая Моравия – ее историческое и культурное значение. М. (SHTAPOV, Ya. „Nomokanon“ Mefodia v Velikoy Moravii i na Rusi. – V: Velikaya Moravia – ee istoricheskoe i kulyturnoe znachenie. M.), 1985
- ДОБРЕВ, И. Номоканон. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II. С. (DOBREV, I. Nomokanon. – V: Kirilo-Metodievska entsiklopedia. T. II), 1995
- МЕДВЕДЕВ, И. Развитие правовой науки. – В: Культура Византии вторая половина VII – XI в. (MEDVEDEV, I. Razvitie pravovoy nauki. – V: Kulytura Vizantii vtoraya polovina VII – XI v. M.. 1989
- ТАФТ, Р. и Едуард Фаруджа. Теология на Литургията и теология на символа. [Папски институт за Изтока, Рим. [Нов Български университет – София.] – (TAFT, R. i Eduard Farudzha. Teologia na Liturgiyata i teologia na simvola. [Papski institut za Iztoka, Rim. Nov Balgarski universitet – Sofia.]), С. 1992
- ГРАНСТРЕМ, Е. Система и образования. – В: История Византии (GRANSTREM, E. Sistema i obrazovania. – V: Istoria Vizantii). Т. II. М., 1967
- БЕРДНИКОВ, И. Кратий курсъ церковнаго права. Казань (BERDNIKOV, I. Kratkiy kurs tserkovnago prava. Kazany), 1888
- КАРАЯНОПУЛОС, Й. Политическата теория на византийците. С. (KARAYANOPULOS, Y. Politicheskata teoria na vizantiytsite), 1992